

ÚJFALVI IMRE ÉS A MAGYAR KÉSŐRENEZÁNSZ

Újfalvi Imre, a XVI—XVII. század fordulója irodalmának és művelődésének ez az érdekes, értékes és tragikus alakja nem volt ismeretlen a távoli múlt magyarjainak körében sem. Sokan ócsárolták, néhányan lelkesedtek érte; s a XVII. században — inkább az előbbieket, a vádaskodók sorából — akadtak olyanok is, akik írásba foglalták azt, amit tudtak, hittek, vagy ami rágalmat terjeszteni kívántak a „zür-zavar elméjű Imre pap”-ról. Szilágyi Benjámin István kéziratosa, valamint Debreceni Ember Pál — utóbb Lampe professzor neve alatt nyomtatásban is megjelent — egyháztörténeti munkái néhány hiteles, vagy hitelesnek látszó dokumentumot is megőriztek számunkra Újfalviról. Azután két és fél évszázadon keresztül alig jelent meg róla, irodalmi működéséről, egyházpolitikai mozgalmáról olyan írás, ami érdemlegesen újat is tartalmazott volna.¹

Annál föltűnőbb, hogy a legutóbbi tíz esztendőben mennyi új tényt és milyen sok lényeges, új összefüggést tárt föl a kutatás. Valósággal fölfedezték Újfalviban ezek az újabb írások a magyar művelődés egy jelentékeny és rendkívül sokoldalú alkotó és szervező egyéniségét. Fölfedezték benne az első magyar bibliográfust;² az irodalmi tudat, az „irodalomtörténeti eszmélkedés” első hazai megfogalmazóinak sorában a kor legnagyobbjai mellé állították;³ visszaperelték számára az egyik legjelentékenyebb magyar énekgyűjteményt;⁴ összeállították a rávonatkozó legfontosabb eddigi egyházi vélekedéseket, s végre a püspöki hatalmaskodás elleni mozgalmának s perének hiteles krónikáját is megírták;⁵ tisztázták ködbevesző utolsó éveinek legalább egy mozzanatát: a száműzetés legendáját;⁶ végül legújabbban a magyar zenetörténetben nagy biztonsággal jelölte ki Újfalvi helyét a humanista dallamok hazai elterjedésének monografikus földolgozása.⁷

¹ Őszinte megbecsüléssel tulajdonképpen csak Medgyesi Pál nyilatkozott Újfalviról a XVII. században, de ő se fenntartás nélkül. A szidalmakat és az elfogultan kiválasztott dokumentumokat tartalmazó források részletes fölsorolása s részben kivonatos ismertetése Kiss Sándor alább (az 5. jegyzetben) id. cikkében található.

² Schulek Tibor: Az első magyar bibliográfusról. ItK 1957, 372—375.

³ Klanczay Tibor: Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv. ItK 1958. 152—169. és Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 151—182.

⁴ RMDT I. (Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. Bp. 1958.) 34—35, 72—79, 85—86. és Klanczay i. m.

⁵ Kiss Sándor: Szilvásújfalvi Anderko Imre. Egyháztörténet 1959, 218—241.

⁶ Herepei János két cikke: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Bp.—Szeged, 1965. 317—321.

⁷ Csomasz Tóth Kálmán: A humanista metrikus dallamok Magyarországon. Bp. 1967, (Az Újfalvi-fejezet: 83—142.) Legújabbban Nagy Kálozi Balázs írt Újfalviról: Ref Egyh 1968, 1, 13—20.

A fölsorolt írások közül legalább három — a Klaniczayé, Kiss Sándoré és Csomasz Tóthé — teljességre törekvő életrajzot és pályaképet is igyekszik adni, nem eredménytelenül, s minden lényeges kérdésben rendkívül egyöntetű megállapításokra jutva.

Úgy látszik tehát, hogy különböző tudományágak képviselői — irodalomtörténészek, zenetudósok, a református egyház múltjának tudós kutatói — olyan biztos eredményekre jutottak Újfalvi élete-munkásságának értékelésében, amikhez adandó alkalmakkor csatlakozhatik majd esetleg kiegészítésképpen egy-két új adat vagy szempont, az egész életpálya valamilyen új koncepció szerint való értékelése azonban aligha kerül napirendre néhány évtizeden belül.

Valójában a helyzet távolról sem ilyen megnyugtató. Jellemző például, hogy irodalomtörténetünk első marxista szintézise a magyar késő-renaisszánszról készült úttörő jelentőségű fejezetben csak megemlíti azt az Újfalvit, akinek a helyét pedig a szintézis e köteteinek szerkesztője korábbi nagy tanulmányában elég határozottan éppen a későrenaisszánsz reprezentatív alakjai, Rimay János és Szenczi Molnár Albert mellett jelölte ki. Újfalvi munkásságát a kézikönyv a későrenaisszánsz helyett az 1570-es 1590-es évek közti egyházi irodalom körébe sorolja,⁸ valószínűleg azon az alapon, hogy irodalomtörténeti szempontból legjelentősebb munkái egy korábbi időszak, a XVI. század énekanyagát állítják össze új szempontok szerint. Ez az eljárás önmagában is vitatható (hiszen ilyen megfontolások alapján a történetírókat az irodalomtörténetnek abban a korszakában kellene bemutatni, amelyből tárgyukat választják).⁹

De nem az a fontos hogy milyen korszak jelenségei közt és egy kiváló összefoglalás melyik fejezetében tárgyalják írónkat. A lényeg inkább az, hogy Újfalvinak ez a furcsa, illogikus elhelyezése figyelmeztetően jelzi a munkásságára vonatkozó kutatás bizonytalanságait, gyenge pontjait. Ilyen bizonytalanság mutatkozik meg pl. már tanulmányainak és külföldi fölkészülésének értékelésében is; szinte találomra szokás wittenbergi stúdiumaiból valamilyen konzervatív hajlamra, angliai utazásai-ból a puritanizmussal való rokonszenvre következtetni stb. (mintha a luteránus Németországban ill. a századvégi Angliában más szellemi mozgalmak, más tendenciák nem is léteztek és hathattak volna). De a művelődés minden területére kiterjedő reformterveinek, pedagógiai, irodalmi munkásságának, a tiszántúli ortodoxia zsarnokságával szemben szervezett mozgalmának jellegét is szélsőségesen különböző — tehát végső soron megintcsak a megítélés bizonytalanságát tükröző — módon mutatják be. Mindmáig az az általános gyakorlat, hogy hol a múlt, hol inkább a magyar földön még évtizedekig nem aktuális jövő eszményeinek őrzőjét illetve előfutárát látják és láttatják Újfalviban, s csak harmadsorban és fenntartásokkal keresik rokonait — de ezt is csak legújabbán, Klaniczay tanulmánya óta — magyar kortársaiban (az európaiakban pedig mindmáig egyáltalán nem).

Régi probléma ez. Régóta vitatkoznak azon, hogy pl. Újfalvi egyházpolitikai mozgalma „az eredeti, reformátori gyakorlathoz leendő visszatérést célozta-e”¹⁰ vagy ellenkezőleg az angol indenpendensek forradalmian új elgondolásait előlegezte

⁸ A magyar irodalom története. I. Szerk. Klaniczay T. Bp. [1964] 512—513.

⁹ Újfalvi irodalmi és művelődési munkásságáról csakis az 1597 utáni két évtizedből van tudomásunk. Ez az időszak pedig minden fölfogás szerint irodalmunk későrenaisszánsz (és korabarokk) korszakához tartozik.

¹⁰ Miklós Ödön: A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában. Pápa, 1942. 190.

talán?¹¹ vagy esetleg egyiket sem, hanem egy másik egyházkerület — szülőföldje — szokásait akarta átültetni szolgálatának helyére?¹² netán csak egyszeri — személyes motivumokkal is színezett — lázadás volt bizonyos túlkapasokkal szemben?¹³

Nem lehet véletlen, hogy ezeket — és más — kérdőjeleket mind a mai napig olyan sok jeles kutatónak nem sikerült megnyugtatóan föloldania. S egészen bizonyosan igazuk van azoknak, akik — mint Klaniczay és Csomasz Tóth is — éppen különböző és ellentétes szellemi indíttatások, törekvések ötvözetének tartják Újfalvi munkásságát.

Úgy gondolom azonban, mégis van lehetőség arra, hogy Újfalvit az eddiginél inkább saját korának törekvéseivel szembesítve, kortárs szellemi rokonai „társaságában” is igyekezzünk bemutatni. Bizonyos, hogy egy ilyen kísérlet nem másítja meg lényegesen a szakemberek Újfalvi életére, munkásságára, „lázasására”, tevékenységének fogadtatására vonatkozó eddigi megállapításait; de talán kiegyensúlyozottabb azokat néhány új adattal és szemponttal.

Mindenekelőtt röviden szólni kell az egyetlen olyan forrásról, ami az eddigi földolgozásokban nem szerepelt, szóval mind máig ismeretlennek, vagy legalább is fölhasználatlanak mondható, amit viszont az alábbi dolgozat több alkalommal idézni fog.

A Széchenyi Könyvtár latin kötetes kéziratanyagának egy olyan darabjáról van szó, amire a szegedi egyetemen készülő peregrinációs dokumentumgyűjtemény előkészítő munkálatai során találtunk rá. A kötet részletes leírására itt nincsen szükség, hiszen remélhetőleg már a közeli jövőben sor kerülhet ennek a fontos albumnak a teljes publikálására.¹⁴

Jellegzetesen „peregrinációs emlékkönyv” ez az album. 1591-ben, valószínűleg már Wittenbergben jutott hozzá Újfalvi Nicolaus Reusner „Icones sive imagines...” és Theodor Zwinger hasonló című, frissen megjelent munkáihoz.¹⁵ Az antik és reneszánsz költők, tudós reformátorok arcmásait s az őket jellemző latin versikéket tartalmazzák a nyomtatott levelek, s az ezek közé kötött üres lapokra kerültek aztán a professzorok, diáktársak, valamint az egyetemi központokon kívül fölkeresett hírességek autográf bejegyzései: jelmondat, az emlékkönyv-tulajdonos címeit, rangját felsoroló, s erényeit magasztaló sorok, majd a dátum és az aláírás — ahogyan ez minden ilyenfajta „Stammbuch”-ban lenni szokott. Abban is a szokáshoz híven járt el Újfalvi, hogy albumát nem tekintette lezártnak a külföldi tanulmányút során „szerzett” bejegyzésekkel. Megtartotta és használta hazatérése után; debreceni és váradi munkássága idején, közben tett „belföldi útjai” során; sőt

¹¹ Barcsa János: A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme c. munkája (I. Debrecen, 1906. 34.) nem az első, s nem is az utolsó, ezt a nézetet képviselő írás. Tulajdonképpen egy ilyen összefüggésre szándékozott utalni, ezt szerette volna szuggerálni szinte olvasóinak már az 1640-es évek református ortodoxiája, főleg Geleji Katona István és Szilágyi Benjámin István. — Másrészt: finomabb változatban vissza-visszatér ez az elképzelés a Barcsát cáfoló Zoványi-dolgozat megjelenése (ugyancsak 1906) után, sőt napjainkban is.

¹² Zoványi Jenő: *Independens volt-e Szilvásújfalvi?* c. cikkében (ProtSzele 1906. 182.—185. és Kisebb dolgozatok... a magyar protestantizmus történetének köréből. Sárospatak, 1910. 120.—123.) de jóval később is így vélekedik, pl. A tiszántúli református egyházkerület történetében (Debrecen, 1939. 26.)

¹³ Bod Péter nyomán sokan spekuláltak így. Ezzel függ össze az a primitív elképzelés, mely az egész mozgalom egyetlen indítékát Újfalvi „sértett ambícióiban” látja, abban, hogy ő szeretett volna lenni a püspök Hodászi helyett. Idézi Kiss S. i. m. 219.

¹⁴ OSzK Oct. Lat. 150. — A közreadást a XVII. századi adattár keretében tervezzük.

¹⁵ A nyomtatványról újabbán Kovács Sándor Iván írt: Dante neve százötven év magyar irodalmában. Acta Univ. Szeg. Litt 1966, 29—30.

részben üldöztetése éveiben is nála volt a kicsi kötet, s néhány kedvesebb, fontosabbnak tartott találkozásnak nyoma is maradt benne.

Mindebben — ismétlem — Újfalvi sem európai, sem magyar viszonylatban nem járt el valamilyen sajátosan egyéni módon; éppen ellenkezőleg: egy a késő-humanizmus világában szinte kötelező gyakorlatnak hódolt. Kevésbé ismerjük még a *tudós* utazás hazai *irodalmi* emlékeit is. Pedig nem csak ezek, hanem fiatal értelmiségünk peregrinációjának igénytelenebb, szűkszavú, nem-irodalmi dokumentumai is fontosak lehetnek. Más forrás híján egyenest hézagpótlóak. Azt hiszem, túlzás nélkül ilyennek mondhatók Újfalvi Albumának lapjai. Az ő esetében ui. már-már közismert, hogy az életére és munkásságára vonatkozó dokumentumok nem véletlenül hiányosak. Hiszen bátor ellenzéki föllépése miatt az általa újjárendezett debreceni énekeskönyv elől is gondosan elhagyták a jelentékeny, programadó előszót az újabb kiadások során, de még a nevét is elfelejtették föltüntetni... Bizonyosan nem véletlen az se, hogy egyetlen levele vagy okmánya se maradt meg — perének ellenfelei által gyűjtött, részben kétes hitelű dokumentumain kívül.

Ez a dolgozat mégis csak két-három esetben idézi az albumot, minthogy a *hazai* későreneszánsz művelődéssel csak ez a néhány bejegyzés hozható kapcsolatba. Újfalvi *külföldi* későhumanista kapcsolatainak — az emlékkönyv sok adatát fölhasználó — bemutatására egy másik közleményben szeretnék visszatérni.

*

Az európai és a magyar későreneszánsz irodalomnak és kultúrájának sok irányzata volt, de ezek között egy sincs, amelyről olyan sokoldalú és alapos ismereteink lennének, mint a reneszánsz válságát a legvégletesebb rezignációval kifejezésre juttató elit-értelmiség Justus Lipsiusra tekintő csoportja. Legalább egy fél tucat magyar kutató publikált jelentékeny írásokat erről a körrel és sokfelé ágazó magyar hatásáról. E munkák közül kiemelkedik Klaniczay 1959-ben közzétett tanulmánya, amely a marxista módszer alkalmazásával találóan kapcsolja össze ennek a szellemi áramlatnak hazánkban hódító divatját a XVI—XVII. század fordulóján válaszut elé került nemesi és főúri osztály válsághangulatával és kompromisszumkeresésével.¹⁶

Klaniczay volt az is, aki ezt az irányzatot élesen elhatárolta az egykorú, hangsúlyozottan protestáns törekvésektől általában, különösen pedig a Bethlen Gábor építő kultúrpolitikájában szinte győzedelmeskedő, ún. „protestáns polgári késő-humanizmus”-tól. Joggal. A felekezeti különbségek negligálása, a reneszánsz világi eszményeinek legalább valamilyen defenzív képvisellete, az a kompromisszum, ami az ország legnagyobb részében objektíve az ellenreformáció hódítása számára készítette elő a talajt, mindez valóban a protestáns értelmiség s az erdélyi és kelet-magyarországi fejedelmi politika ellenlábásává tette ezt az irányzatot. Nem húzódott azonban semmiféle „kínai fal” e két fajta törekvés, irodalmunk és kultúránk alkotóinak, szervezőinek, patrónusainak e két csoportja között. Kölcsönösen hatottak egymásra, kimagasló képviselőik programjában és munkásságában nem sokkal kevesebb a közös, mint az eltérő vonás.

Újfalvi Imrét származása, neveltetése, iskolai, irodalmi, közéleti tevékenysége, s minden bizonnyal az ezek során kialakult őszinte belső meggyőződése a protestáns kultúrához, közelebbről a református egyház törekvéseihez, közösségéhez kapcsolta. Mégis: a világi későreneszánsz kultúrával és ezen belül az európai és magyar újsztoicizmussal nem egyszer érintkezett pályája.

¹⁶ I. m. (Reneszánsz és barokk) 303—339.

Nyugat-európai körútja egyik fontos állomásán: a leideni egyetemen 1595. június 14-én fölkereste J. Heurniust, a klinikai gyakorlaton alapuló orvosképzés és orvostudomány úttörő képviselőjét. Albumába a kiváló tudós bejegyzése mellé ezt írta Újfalvi: „Professor medicinae. — [Ex] horto Iusti [L]ipsii.” Természetes azonban, hogy ebben az esztendőben a leideni egyetem sok más professzorának neve mellé is kerülhetett volna hasonló szöveg.¹⁷

Lipsius magyar követőinek legjobbja, Rimay János Újfalvival való személyes kapcsolatáról nem tudunk. De megjegyzésre méltó, hogy a költő egyik zsoltárparafrazisát megtaláljuk Újfalvi híres gyülekezeti énekeskönyvében, mégpedig Rimay pályáját tekintve elég korán: 1602-ben.

Interkonfesszionalizmusról beszélni a mindig felekezeti intézményekben működő Újfalvi esetében abszurdum lenne. Mégis föltűnő, hogy kálvinista kortársaihoz képest milyen gyakoriak a más felekezetű értelmiségiekhez, nemesekhez, főurakhoz fűződő kapcsolatai. (Ezek részletes felsorolása majd az album publikálása során lesz lehetséges.) Teljesen logikus, de a kor elvakult elfogultságát ismerve föltűnő tény, hogy mikor egyházi vezetőivel azután viszályba kerül, ismételten fordul panasszal más felekezetűekhez, jogorvoslatért evangélikus többségű megyékhez, sőt 1615 májusában a lutheránus zsinathoz. Még egy antitrinitárius vezetési és többségű — tehát egyháza szemében eretneknek számító — városi hatóságot is fölkeres ugyanebben az esztendőben bujdosása során s tőlük alamizsnát kap.

Közismert és negatív értelemben gyakran idézett tény Újfalvi idegenkedése a világi kultúrától. De bátran föltételezhetjük, hogy az elzárkózás a szerelmi tárgyú költészetre és zenére korlátozódott, ami persze így is jellegzetesen „antireneszánsz” vonás. Ebben azonban nem is annyira elavult, hanem nyugat-európai, protestáns, értelmiségi kortársai körében éppen ez időtájt újra hódítani kezdő — paradox módon azt mondhatnánk: korszerű — ízlést és gyakorlatot követett. Követni látszik azonban őket a laikus kultúra más területei iránt megmaradt, sőt fokozódó érdeklődésben is. Tervezett és elkészült kiadványai közt kifejezetten világi igények kielégítésére szolgálókat is találunk. Különösen határozottan lehet beszélni a filológiai mellett történelmi és természettudományos érdeklődéséről s tájékozottságáról.

Mindaz, amire eddig utaltunk, semmiképpen nem jelez különösebb rokonszenvet Lipsius és hívei, vagy az ő értelmezésük szerinti, interkonfesszionális-világi eszmények iránt; de még csak az átlagosnál intenzívebb érdeklődést sem. (Szenci Molnár vagy akár Miskolczi Csulyak esetében is sokkal több közös vonást lehet kimutatni.) Van azonban néhány olyan adat és összefüggés, ami nagyon figyelemre méltó, mert egy meghatározott történelmi helyzetben Újfalvi és az újsztoikus késő-reneszánsz képviselőinek eszmei közeledését valószínűsíti, átmeneti sorsközösségüket pedig kifejezetten bizonyítja.

*

Báthori Gábor erdélyi fejedelem politikájának szeszélyesen változó voltát szokás hangsúlyozni. Pedig voltak ennek a politikának nagyon következetes vonásai is! Így nem utolsó sorban a református-ortodox vezetőréteg szinte feltétlen támogatása, és viszont: fölhasználásuk, segítségül-hívásuk adandó alkalmakkor. Ennek a kölcsönös jó viszonynak a református egyház számára olyan áldásos szerepét gyakran

¹⁷ A bejegyzés a kézirat 158b lapján. — Talán ez a legkorábbi adat arra, hogy Lipsius „kertjét” (táborát, híveinek csoportját) egyházi szolgálatra készülő protestáns értelmiségi ifjúságunk is számontartja, nemcsak egy Rimay, vagy Forgách Mihály.

el szokták hallgatni. Pedig figyelemreméltó tény, hogy az erkölcsi tekintetben nem éppen feddhetetlen, tivornyázgató, öncélúan erőszakoskodó, hatalomvágytól elvakult Báthori többet tett — de legalábbis gyorsabban, határozottabban, egyértelműbben cselekedett — a református túlsúly érdekében, mint akár kegyes életükről és református elfoglaltságukról igencsak híres, de nála sokkal óvatosabb közvetlen fejedelem-elődei és -utódai.

A most jelzett, kölcsönös szimpátiával párhuzamos, anélkül szinte érthetetlen a Klanczay által megfigyelt jelenség: a későreneszánsz, újsztoikus és interkonfessionális eszményeket hirdető főúri-nemesi-értelmiségi kör egyértelmű, majdnem törvényszerű ellenzékbe-szorulása és üldöztetése Báthori Gábor uralma idején.

Történetíróink eddig nem figyeltek föl eléggé arra, hogy időben milyen föltűnően közel esnek Báthori e következetesen képviselt politikai-kultúrpolitikai törekvéseinek, e két „fő-irányvonal” könyörtelen megvalósításának állomásai egymáshoz — és Újfalvi Imre kálváriájának állomásaihoz!

Ahány fordulat Erdély belpolitikájában — annyi, ezeket hamarosan követő lényeges változás a püspöke és a „főpapi tan” ellen szervezkedő, tudós esperes ügyében. A küzdelem első, rövid szakasza 1608. őszén fejeződik be „az egyház pestisének lecsendesítésével” — pontosan ugyanakkor, amikor Báthori „hatalomba való beülésének” nehéz csatái is sikerrel véget érnek, a hajdúk és a türelmetlen református prédikátorok követeléseinek ismételt kielégítésével, az erdélyi sztoikusok irodalmi és politikai vezérének, Petkinek a kancellári tisztből való távozásával stb.

Báthori, uralmának első két esztendejében, mégis együttműködött más felekezeti — katolikus, unitárius — főurakkal, s köztük az újsztoicizmus néhány nagyműveltségű képviselőjével is. Ebben az időben Újfalvit se háborgatták. Az együttműködés azonban nagyon ingatag, mindkét részről kényszeredett volt. Sokan alig várták, hogy fölboruljon. 1610 áprilisában Báthori — a széki merénylet ürügyén — megkezdi a leszámolást ideiglenes „szövetségeseivel”, akik valójában már addig is ellenzékének legveszélyesebb csoportját alkották. A fejedelem „házi kigyói” ellen tüzet, valóságos tömeghisztériát szítani, Erdélybe érkezik egy váradí deák-költő, Debreceni János, aki aligha véletlenül azonos a Hodászi Lukácsot pár évvel később olyan nyakatekert túlzásokkal elsírató hírhedt verselmény szerzőjével.¹⁸ De megérkezik maga a teljhatalomra törekvő püspök is! Herepei János egy cikkecskéjében olyan adatokat közöl és olyan összefüggésekre hívja föl a figyelmet, amelyek nemcsak egy mikrofilológus földolgozásban, hanem akár e drasztikus fordulat szépirodalmi, regényes megjelenítésében is helyet kaphatnának.¹⁹ A „ledér” fejedelem és a „kegyes” püspök találkoznak Kolozsvár falai közt. Mindenekelőtt „az pártos urak marhájának” fölszámolása volt ott akkor a teendő. (Azaz: a nagyratörő uralkodó és az ortodox-református vezérkar teljhatalmi szándékának egyaránt útjában állott, dúsgazdag, másvallású, vagy sztoikusán „liberális-humanista” főurak és udvari tisztviselőértelmiségek már részben elmenekültek, részben kínvallatás közben várják az előre ügyis elhatározott büntetést: a halált. De *alig két héttel az események váratlan kirobbanása után*, már lázasan folyik jóságaik elkobzása.)

Valószínűleg helytálló Herepeinek az a föltevézése is, hogy a pártos urak marháját vivő szekerek zörgése mellett a püspök nemcsak *úgy általában* tárgyalta a „győzedelmes” fejedelemmel arról, hogy miképpen lehetne az éppen bekövetkezett radikális belpolitikai fordulatot a lehető leggyorsabban és legalaposabban kihasználni az erdélyi és partiumi ortodox-református párt pozícióinak megszilárdítására. Nagyon hihető, hogy ugyanezalkalommal kért Hodászi fölhatalmazást, „szabad kezét”

¹⁸ Vö. ItK 1963, 360—368.

¹⁹ Adat.ár I. 320—321.

saját legveszedelmesebb belső ellenzékének, Újfalvi Imre — ekkor még három egyházmegye lelkészei által támogatott — mozgalmának elfojtására.

Annyi biztos, hogy eztán indul meg igazán a hajsza Újfalvi ellen, s ettől kezdve, Hodászi és Báthori — véletlenül egyazon esztendőben bekövetkezett — haláláig hónapról-hónapra csak romlik a helyzete. Előbb párthíveit ijesztik el mellőle, aztán testi-lelki kínzással kötelezvény aláírására kényszerítik, majd papságától és szabadságától is megfosztják, végül világi hatóság kezére adva, halált kérnek a fejére, s „kegyelemképpen”: vasraverve a huszti várbörtönbe hurcolják.

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy Újfalvi meggyötörtetése és végleges elhallgatatása útjának még néhány „al-állomása” is föltűnően egybeesett az erejét-képességeit elpazarló, saját nagyratörő terveit is összekuszáló fejedelem egyre kapkodóbb és zavarosabb politikájának újabb fordulataival. De azt hiszem ennek bizonyítása nem szükséges. Inkább azért érdemes fölidézni a már ismert részleteket, mert az időbeli egyezés mellett egészen föltűnő szerintem a tiszántúli református klérus Újfalvival szembeni eljárásának valamilyen — nevezzük így — „módszertani rokonsága” a hirtelenharagú, ifjú fejedelem szélsőséges, néha már-már tragikomikus, tüntetően drasztikus intézkedéseivel. A református ortodoxia erőskezű vezetői sohase bántak tulságosan könyörületesen az „újító” ellenzékiekkel. Hodászi elődei és utódai se mulasztották el „a fölrugókat Isten igéjével megütögetni”.²⁰ „Ütögetni” azonban különféleképpen lehet. S hirtelenjében nem is tudnék példát említeni arra, hogy hazai, protestáns egyházi vezetők ilyen nyílt és durva eszközöket használtak volna: kínvallatás, kézre- lábra bilincs, nyilvános megkorbácsolás, hosszú hónapokra teljes elszigetelés a külvilágtól, ismételt és egyenes, személyesen előadott és papírra fektetett követelés, illetve „felperesi javaslat” a halálos ítéletre... s mindezt olyan ellenféllel szemben, aki egyrészt mindvégig hűséges maradt a hitvallási alapiratokhoz, úgy hogy dogmatikai vagy szertartásbeli újítással mégcsak *nem is vádolták*,²¹ s másrészt olyan „ellenféllel” szemben, aki ekkorra már — a források egybenhangzó bizonyosága és saját keserű vallomása szerint — *teljesen* táboratlan maradt, hívek és védelmezők nélkül, egyszerű-maga. Nem véletlen, hogy még Hodászi ortodox heidelbergi jóbarátja, Pareus professzor „áldását”, jóváhagyását sem sikerül, éveken át sem, megszerezni az egész eljárás-sorozathoz.

Nehéz arra gondolni, hogy pusztán mások elrettentése végett alkalmaztak Újfalvival szemben ilyen látványosan kegyetlen módszereket. Legfőljebb prevencióképpen. De akkor már eljutottunk az általános gyanakvásnak és a kiszámíthatatlan veszedelmekkel való fenyegettetésnek ahhoz a légköréhez, ami éppen az utolsó igazán vérbő-„reneszánsz” erdélyi fejedelem fél évtizedes uralkodását jellemezte.

Az tehát a lényeg, hogy a már-már tüntetően és öncélúan kegyetlen eszközöknek ez a viszonylag szűk arzenálja aligha volt egyszerűen Hodászi találmánya, s aligha magyarázható pusztán annak a püspöknek a vérmérsékletével, aki 1608 előtt, Ecsedi Báthori István, Bocskay, vagy Rákóczi Zsigmond fennhatósága idején, az ő patronátusuk alatt — ránk maradt dokumentumok szerint — egész jól megfért az ecsedi udvarban, a debreceni és a váradi iskolákban és egyházakban működött, kifejezetten sztoikus-humanista, vagy ambiciózusan tudós kollegáival — köztük egy Ceglédi Jánossal, s éppen Újfalvival is. Az 1608 utáni Hodászi intézkedései, „kormányzasmódja” jobban emlékeztet Báthori Gábor hirhedt „metodikájára”, mint Hodászi elődeinek és utódainak, a módszerek egy jóval szélesebb skáláját alkalmazó, *esetenként* viszonylag leplezettebb és pilátusibb eljárására.

²⁰ Keserűi Dajka János jellemezte ezekkel a szavakkal Hodászi egyházkormányzását. Idézi Kiss S. 231.

²¹ Kiss S. 232.

Hodászi Lukács jelentős, erős egyéniség lehetett. Alakjával még a politikai történetnek is kell majd foglalkoznia. Két évtizeden át volt egyik legfontosabb szellemi irányítója az ecsedi udvarnak és a Tiszántúli művelődési életének. (Az Országos Levéltárban őrzött levelei bizonyítják, hogy igen nagy szerepe volt urának a dúsgazdag és nagyhatalmú Ecsedi Báthori Istvánnak Bocskay mellé csatlakoztatásában. Ecsedi Báthori pedig a somlyai ágából származó Gábornak — a későbbi fejedelemnek — nevelőapja volt; természetes tehát, hogy az 1585 óta Ecseden működött Hodászi gyermekkorától ismerte a fejedelmet. Nem túlzás arra gondolnunk, hogy az erős akarátú és a politikában nem gyakorlatlan püspök valósággal Ecsedi Báthori István — nevelt fiára vonatkozó — végakarata „biztosaként” járhatott el.)

Történelmi méretekben gondolkodva „véletlennek” minősülhet Hodászi Lukács és Báthori Gábor régi ismeretése. Történelmileg szükségszerű azonban, hogy már az új Erdély zúrzavaros első esztendeiben összetalálkozik a szuverén fejedelmi hatalom megteremtésén és a református hegemonia (államegyház!) megszilárdításán munkálkodó szándék. Ennek tudatában pedig se a féktelen fejedelem és az ortodox klérus eljárásával szembeni ellenszenvünk, se az Újfalvi iránti megbecsülésünk nem akadályozhatja meg, hogy felvessük a kérdést: vajon nem tekinthető-e — objektíve, végső soron — retrográdnak a szembeszegülés ezzel a dinamikus erővel? A hódolt-sági viszonyok nemzeti méretű bomlasztó hatásának és az ellenreformáció előretörésének aligha lehetett volna „humanista-liberális” módszerekkel gátat vetni. Akkor pedig törvénytörően logikusnak tekinthető mind a humanista ellenzék, mind az „igazi reformáció” eszményeinek jegyében opponáló Újfalviék elhallgattatása.^{21a}

*

Nem szóltunk még a Báthori Gábor-féle belpolitika s az Újfalvi-mozgalom sorsa közti összefüggések sorának időben utolsó láncszeméről. Arról: hogyan végződött?

Pedig ebben a kérdésben is szükség van az eddigi fölfogás valamelyes revíziójára. Egy kivétellel az összes földolgozások úgy állítják be a dolgot, hogy Újfalvi sorsa Báthori Gábor bukása és Bethlen uralomrajutása után *rosszabbodott*. Eszerint a beállítás szerint Bethlen — ha ez egyáltalán lehetséges — elődjénél is „következetesebb” és kegyetlenebb volt tulajdonképpen: megfosztotta Újfalvit még az utolsó lehetőségétől is annak, hogy egyszer mégiscsak módot találjon a szabadulásra, igazának keresésére. Bethlen ui. állítólag — még Csomasz Tóth Kálmán 1967-ben megjelent könyve szerint is — „számúzta Szilvás-Ujfalvit az erdélyi fejedelemség joghatósága alatt álló területről.”²² Ebből a „tényből” kiindulva egészen mindmáig polgári és marxista történelmi és iradalomtörténeti összefoglalások is éppen az Újfalvi-ügyet hozzák föl példának arra, hogy az egyes kérdésekben olyan türelmes, jesusitáktól-szombatosokig és anabaptistákig mindenféle felekezeti ellenfeleit építő tervei számára megnyerni képes, nagy fejedelem, — más kérdésekben, adott szituációkban milyen határozott, kemény és könyörtelen volt. Marxista kutatóink ezzel az esettel bizonyítják „hogy a fejedelem a feudális államra veszélyes irányzatokkal milyen határozottan szembeszállt”.

Az utolsó félmondatban idézett megállapítás természetesen — végső soron — igaz. Bethlen nagysága ugyan részben a szívós türelemmel keresztülvitt polgári

^{21a} Erre az összefüggésre dolgozatom lektora, Esze Tamás figyelmeztetett.

²² Cs. Tóth 123.

reformokban mutatkozik meg; de legalább ennyire abban is, hogy realista volt: tudta, hogy nem lehet képes — *s nem is akarta* — megállítani „a feudalizmus megszilárdulására és az örökös jobbagyság kialakulására vezető gazdasági törvények további lassú érvényesülését”.²³

Az Újfalvi-ügyben is eszerint járt el; kissé másképpen, mint ahogy a szakirodalom állítja.

Mindenekelőtt: nem valószínű, hogy Újfalvi sorsának első, viszonylagos enyhülése, Husztról a váradi börtönbe való átszállítása most már bilincsek nélkül, kizárólag Hodászi 1613. május 17-én bekövetkezett halálával függött volna össze. Nehezen hihető, hogy Szilvásújfalvi feleségének könyörgésére Báthori Gábor intézkedett volna ilyen értelemben 1613 nyarán, közvetlenül bukása és halála előtt. De ez még lehetséges.

Az viszont ma már egészen bizonyos, hogy az új fejedelem nem úgy szólt bele ebbe a régóta húzódó kényes ügybe, hogy föltétlenül és egyértelműen helyet adott a gyűlölködő egyházi vezetők követelésének. Nem is illene bele egy ilyen eljárás a Bethlen Gábor hatalomra jutása utáni, első intézkedéseiről alkotott elképzelésünkbe. Azok nyomán ugyanis bizonyosan tényleg föllélegzett az értelmetlen vérengzésekbe, fölösleges szenvedésekbe befáradt lakosság szinte minden rétege, a nemrég még egymás torkát fojtogatók is. Egyszóval Bethlen *első intézkedéseit* mindenképpen a bölcs, az ellentéteket lehetőleg elsímító, békés, építő szándék jellemezte. Éppen Újfalvi esetében tett volna kivételt?

Herepei János „Egy adat Szilvás-Újfalvi Anderko Imre életéből” című cikkének megjelenése óta tudomásul kell végre venni, hogy nem. A Herepei által közölt sáfár-bejegyzés szerint Újfalvi 1615 februárjában Kolozsvárt járt, s a város sáfárpolgára „Bíró uram hagyásából szegény prédikátornak, melyet az religióért rabságban tartottnak az ellenkező atyafiak, annak *el szabadulván*” ismételtén étellel-itallal gazdálkodott.²⁴

Ennek az adatnak az értelmezése során Herepei teljesen meggyőzően bizonyítja, hogy a „számkivetésre küldetés” lehet hogy már Bod Péter idején is csak azt jelenthette, amit ma, következménye tehát csak az lehetett, amit Bod Péter „kigondolt”: hogy az illető végül is bizonyára „idegen Földön nyomorultúl holt-meg”. A XVII. század elején azonban nem is egyszer használták ezt a kifejezést a prédikátori rend sorából való számkivetés, a papi palásttól való végleges megfosztás értelmében.

Erre tulajdonképpen már Herepei adatának közlése előtt is gondolni kellett volna. Hiszen: ugyan hogy képzelték, *hová* száműzhette „a fejedelemség joghatósága alatt álló területről” Bethlen a renitens prédikátort? Talán bizony a Habsburg-Magyarország, vagy éppen a hódoltság területére?! S netán onnan levelezett volna Újfalvi 1615-ben többfelé? Persze hogy ez abszurdum s ezért kitalálták egy földköri, és Moldovában végződő bujdosás legendáját.

A ma ismert adatok tanúsága szerint Bethlen a kínosan régóta húzódó, a hazai, de talán már egy szűkebb európai közvélemény előtt is hirhede vált ügy végére alighanem salamoni ítélettel tett pontot: ne maradhasson papi hivatalban (s talán ne is élhessen az általa megbolygatott egyházmegye területén); viszont: börtönben se sinylődjék és országot-világot megbotránkozató módon külföldi bujdosásra se kényszerüljön „az religióért”. Ne legyen tehát a magyar reformátusságon belüli viták miatt mártír! Emellett a döntése mellett aztán — a jelek szerint — kitarzott az új fejedelem. Az ortodox vezetők is, Újfalvi is tettek még néhány lépést annak

²³ A magyar irodalom története. II. 7.

²⁴ Adattár I. 317.

érdekében, hogy egyértelműen az ő igazságuk kerekedjen felül. Ezek a kísérletek azonban nem jártak sikerrel. Szinte egészen bizonyos, hogy Bethlen lényegében a püspökös-ortodox vezetőkkel értett egyet — elvileg; de a Báthori Gábor alatt foganatosított, látványosan kegyetlen és önkényes intézkedések aligha feleltek meg szándékainak. Ezért a békétlenkedőkhöz valószínűleg így szólt: a börtönből való kiengedésen túl (— de ez szerintem bizonyosan Bethlen intézkedése volt!) — nem rehabilitáljuk az izgága és zavaros gondolkodású Imre papot; de az ortodox vezetők is nyughassanak, hagyjanak neki békét, tekintsek végleg lezártnak az ügyet.

*

A fentiekben az eddigtől valamelyest eltérő módon nyert megvilágítást egy művelődési és egyházpolitikai mozgalom részben bizonyított, részben föltételezett belpolitikai összefüggéseinek egész sora. Mindebből nem szabad arra következtetni, hogy a két, Erdély egész történetében igen jelentékeny szerepet játszott fejedelemnek bármikor is elsőrendő gondja lett volna az Újfalvi-ügy. A viszálykodás részletkérdései minden bizonnyal nem is érdekelték őket; különösen nem Báthorit. Az azonban bizonyos, hogy bele kellett szólniuk az ügybe, — s ezt, mindeketten a maguk módján, meg is tették. És sok jel mutat arra, hogy a nemesi későreneszánsz újsztoicizmus képviselőiről alkotott véleményük, s a velük való bánásmódjuk nagyon sokban hasonlított ahhoz, ahogyan Újfalviról vélekedhettek és vele bántak. Tulajdonképpen mind a két fejedelem idegenkedett tőlük. Báthori igyekezett elhallgattatni, szinte megsemmisíteni őket. Bethlen viszonylag igazán türelmesebb volt velük. Néhányukat magas polcra emelte. De nemcsak Újfalvi — a XVI. századi reformáció és humanizmus hagyományainak más fanatikus, vagy rezignált képviselői sem érezhették magukat igazán otthon, s őszinte meggyőződésükkel teljesen biztonságban a Bethlen uralma alatt. A „magas polcokon” Péchi Simon erre a legjellegzetesebb példa. (Ő egy ideig a második ember volt Erdélyben Bethlen mögött. Nem maradhatott azonban sokáig titokban, és nem maradhatott radikális következmények nélkül, hogy későreneszánsz-kori irodalmunknak, művelődésünknek, de egyúttal az európai politikai közéletnek, és vallási ideológiának ez a rendkívül izgalmas alakja egyszerre több vonatkozásban is, homlokegyenest ellenkező „világlátást” képviselt, mint Bethlen. Szektaszervező, vallási újtó; s ugyanakkor — a Lipsius-hívő sztoikusok szellemében — békepárti, amit megbocsáthatatlannak tartott a fejedelem.)

Nagyon messzire kalandoztunk. De „politikai kitérőnk” végén visszajutottunk a főúri-nemesi újsztoikus későreneszánsz képviselőihez. Közülük Péchi Simon iménti említését csak az indokolja, hogy figyelmeztessünk egy eléggé elhanyagolt, és Újfalvi szempontjából sem érdektelen összefüggésre: a türelmes, európai és interkonfesszionális látókörű, sztoikus békepártiság kivételes esetekben — bármilyen paradox módon hangozzék is — összeférhetett, sőt összeötvöződhetett egy elfogult és fanatikusán hirdetett (esetleg radikálisan újtó) vallási-ideológiai meggyőződéssel. (Nincs itt hely arra, hogy ennek a furcsa kettőségnek nyugat-európai példáit is idézzük. A Péchi-nél szélsőségesebb esetet úgyse nagyon találunk.)

Újfalvi konkrét későhumanista kapcsolataira visszatérve megint csak a püspöki önkény és a „főpapi-tan” elleni mozgalmának egy rendkívül fontos és eddig teljesen figyelmen kívül hagyott kérdését kell megvizsgálnunk: kik voltak, kik lehettek elváratai, párthívei 1607 körül, s kik harcostársai a közdelmek 1610 előtti, első szakaszában? Az eddigi földolgozások még a kérdést se vetik föl tudtommal. Más kérdés ui. az, amire van utalás a közel egykorú forrásokban és az egyháztörténeti földolgozásokban is, hogy ti.: milyen *egyházmegyék* csatlakoztak Újfalvi „lázasához”?

a vizsály során — és tartottak ki egy ideig mellette? Ebből kiindulva is rálehetünk majd talán Újfalvi néhány jelentékenyebb párhívére (egyszerűen utánagyomozva annak, hogy kik voltak ez időtájtban a beregi, nagybányai és persze nem utolsósorban a bihari egyházmegye prédikátor- és tanár-értelmiségének műveltebb és tekintélyesebb — esetleg külföldet járt — képviselői).

Herepei egyik adattári cikke nyomán gondolhatnánk Traszki Maróti Lukács kolozsvári prédikátorra: egy „felvilágosodottabb gondolkodását” sejtető könyvbejegyzés; az 1610-es zsinaton való részvétele; s végül, de nem utolsó sorban Herepei olyan föltételezése alapján, hogy 1615 februárjában Újfalvi talán éppen ezt a *másik* „Lukács-papot” kereste föl, hogy talán épp ő szólt a városi hatóságoknál szomorú sorsra jutott régi ismerősének anyagi ellátása érdekében.²⁵

Lehetséges. De sokkal valószínűbb, majdnem bizonyos, hogy Újfalvi egyik legjelentékenyebb elvbarátja volt sokáig az ecsedi újsztoikus főurak művelt, sokoldalú és szintén a sztoa eszményeinek hódoló prédikátora és orvosa, a híres Ceglédi János. Tudós igényesség dolgában Újfalvi mellett ő emelkedett ki a leginkább a Bocskai alatt és után való évtizedekben a tiszántúli egyházmegye vezető lekipásztorai közül. Ugyanakkor senki sincs köztük, akinek életpályája annyiszor találkozott az Újfalviéval, mint az övé. Diáktársai lehetek, elődei-utódai, illetve kollégái voltak egymásnak. A legdöntőbb azonban Zoványi tömör — de sajnos szokás szerint forrásait meg nem jelölő — Ceglédi-életrajzának²⁶ az a megyjegyzése, hogy esperes korában „sok vizsálya volt püspökeivel”. Először is: szinte elképzelhetetlen, hogy ezek a püspökök mások lettek volna, mint éppen az Újfalvit megbotránkozató, majd már-már halálba üldöző Hodászi Lukács, és utóda, Milotai, aki makacsul folytatta a meggyőződése mellett kitartó Imre pap elleni hajszát (mint láttuk, valószínűleg a fejedelem ítéletével is perlekedett, s a tiszántúli egyházi és világi közélet napirendjén próbálta tartani az ügyet még 1616-ban, még az európai tekintélyű Pareus ismételtlen a világi hatóságok bevonása, a börtönbevetés stb. ellen nyilatkozó leveleinek ismeretében is). Másodsorban: nem tudunk arról, hogy még Ceglédi életében de Újfalvi halála, ill. eltűnése után, (vagy az ő mozgalmával egyidőben) lett volna a tiszántúli egyházkerületben valamilyen *más*, jelentősebb vizsálykodás.

E tények és megfontolások nyomán értelmetlenségnek látszik arra gondolni, hogy Ceglédinek más ügyben lett volna „sok vizsálya püspökeivel”, mint régi ismerősének, a szomszéd esperes-kollégának, Újfalvi Imrének. Ez a több mint valószínű sorsközösség és elvbarátság tükröződik az ortodoxia egy későbbi generációja vezető alakjának — Geleji Katona Istvánnak — a soraiban. Őröla tudunk kell hogy nemcsak fiatalabb, hanem *bizonyos tekintetben* modernebb fölfogású ember volt Hodászinál. De inkább, hogy úgymondjuk „előjel nélküli” értelemben, mint egészen nagyszabású szervező és „építő” egyéniség. Annyira azonban nem volt „modern”, mint az utána következő ortodox nemzedék legjobbjai, akik megkülönböztették a polgári Angliából hozható és hozott „aldásos” szellemi hatásokat a „veszedelmesektől”. Geleji Katona még nem differenciált. Számára minden rossz forrása és kútfeje volt az ő egyházfejedelemsége kezdetén rohamosan radikalizálódó, s a fiatal magyar értelmiség egy részét is forradalmasító angol szellemi élet. Döntő szempont ez annak megítélésében, hogy miért utal a magyar puritánusok jelentkezése

²⁵ Adattár I. 334—340; 318.

²⁶ Zoványi Jenő cikkei a Theológiai Lexikon részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940. — Ceglédi munkásságát az újabb kutatás a nemesi-főúri sztoikus későreneszánsz szerves részének tartja. Vö. Klanczav i. m. 312, 324; Bán Imre: Rimav János egyik könyvének sorsa. Könyv és könyvtár 1958, 67—68; Kovács Sándor, Iván—Kulcsár Péter: Ceglédi S. János receptlevelei a XVII. század elejéről. Communicationes BHMH 1967, 236—242.

előtti időből éppen csak Újfalvi és Ceglédi szigetországi peregrinációjára. Angliát és „a zűr-zavar elméjű Imre pap”-ot együtt emlegeti már a „Váltság titka” bevezetőjének gyakran idézett helyén. S egy más alkalommal az Angliából beáradó sok istentelenségre panaszkodva, így idézi vissza a régi szép időköt: „Ez előtt ritkán járnak vala oda. Újfalvi Imrén és Ceglédi Jánoson kívül *nem említék* a ki oda be ment volna.”^{26a}

Tehát említhetne másokat is! (Ha esetleg nem is tudott Bakai Benedekről, Csanaki Mátéről, Salánki Györgyről, Maksai Péterről, és az ő angliai tanulmányairól²⁷ — hogyan lett volna tudomása a könyvével elhíresült Csomborról, vagy arról, hogy kollégája, az udvarban kedvelt Kereszturi Bíró Pál is megjárta Angliát!?) De Geleji nem akar említeni olyanokat, akiknek jó híruk maradt, vagy akárcsak semleges véleménnyel lehet róluk a közel-utókor. Azoknak a nevét említi csak, akikről valami „gonosz emlékezet” maradhatott Geleji olvasóiban; akiknek a földidézésével kompromittálni tudta saját ellenfeleit, az Angliából eretnység-számba menő eszméket hazaplántálni igyekvő ifjú puritánusokat. Egészen biztos, hogy nem véletlenül írta egymás mellé ezt a két nevet; s nem lehetetlen, hogy azt is remélhette: éppen így együtt kelt elrettentő hatást vagy legalábbis riadalmat ez a két név.

Újfalvi Imre nemcsak Ceglédi Jánossal és más művelt udvari prédikátorokkal állott bizonyosan kapcsolatban, hanem a hazai újsztoikus későreneszánsz néhány főúri és patricius képviselőjével is. Érdekes, hogy az erre utaló album-bejegyzések éppen Újfalvi életének legkritikusabb éveiben fordulnak elő: főleg 1608-ban, mikor mozgalmát már elindította, de még nem kellett bírái elé állania.

Különösen fontosnak tűnik a Petki János erdélyi kancellárral való találkozása 1608 január 11-én, tehát nem sokkal Báthori Gábor fejedelemmé választása és a kancellár tüntető lemondása előtt. Az albumnak erről a találkozásról tanúskodó lapja²⁸ már csak azért is megérdemli figyelmünket, mert tulajdonképpen Petki az egyetlen olyan bejegyző, akinek nevét és munkásságát a magyar költészet története is számon tartja. Az 1608-as esztendő egyébként nemcsak az államférfi, hanem a költő Petki számára is fordulópontot jelentett. Ettől fogva műveltségének humanista fegyvertárát és versszerző tehetségét is politikai célok szolgálatába állította. Ma már mindkét fordulat idejéből — 1608-ból és 1610-ből — ismerünk egy-egy Petki-verset. Az egyikben Voluptas személyesíti meg a Báthori Gábor udvarában meghonosodott életmódot, s ennek éles elítélését a sztoikus erkölcsi eszmények igazának hirdetésével kapcsolja össze. A másik — egy hosszabbra tervezett ének töredéke — még nyiltabban céloz az állhatatlan szerelműekre, akik „nem szeretnek, de latorkodnak... válogatást szerelemben nem tartnak”. Ezeket a verseket a kortársak aligha érthették félre.²⁹

Nem tudhatjuk, hogy miről folyt beszélgetés Újfalvi és Petki között, hogy előbb és később is találkoztak-e egymással. Mindenképpen érdekes azonban, hogy ismerték egymást, és közvetlenül azelőtt, hogy mindkettejük pályája derékbátort, még találkoztak.

Petki János nemcsak fokozatosan ellenzékbe szoruló politikus és föltehetően nagyhatású sztoikus versszerző volt, hanem a következetes reformáció utolsó haj-

^{26a} Idézi Cs. Tóth 85.

²⁷ Az Angliát járt magyar diákok első nemzedékéről — Keresztúriról is — az Adattár 1970 cikkeket: I. 277—301.

²⁸ 48b. — A dátum arra is utal, hogy Petki (Erdélyből való?) elutazása alkalmából lát meg Újfalvit: „...scribebat Varadini in ipso discussu...” Ld. a képet a következő oldalon.

²⁹ Ld. RMKT XVI/II. 310—328 és 596—603; újabban: Maksay Ferenc: Petki János Cupidó verse 1610-ből. ItK 1967, 321—324.

Spe uiuo, Spe monax.

Joann. Stryzki Brzoni
Transylvaniae
Cancellarius, Principis
eiusdem Consiliarius
ac Sicularum Generalis
Capitaneus. Reuerendo
Viro Domino Emerico
Vyfalui, memoria
causa Scribebat
Varadini in ipso di-
scussu. die 25 Januarij
Anno Domini. 1608.

Spero dum Spiro, lapsis meliora: aderitq;
Inter tam multos una serena dies.

J. Stryzki

tásának, az antitrinitárius mozgalomnak is aktív résztvevője. Legalábbis erre utal, hogy az erdélyi jezsuiták még a XVII. század elején is „Arianorum ferme caput.”-nak nevezték. Petki gazdag levelezésének földolgozásáig nem tudhatjuk, mennyire kell komolyan venni ezeket a szavakat, mennyire volt tényleg jelentékeny a kancellár szervező-, pártfogó-, „politikai hátvéd”-szerepe a magyar nyelvterület antitrinitárius művelődésének utolsó föllendülésében.

Akárhogy is volt — sok jel szerint az egész hazai kulturális fejlődésben és a politikában is nagyobb szerepe lehetett a vallási élet, a vallási ideológia későreneszánsz-kori válságának, mint ahogy azt eddig föltételeztük.

Egyfelől a Petki János és Péchi Simon-típusú nagyműveltségű főurak, másfelől a Ceglédi Jánoshoz és Újfalvi Imréhez hasonló prédikátor-értelmiségiek élet-sorsa, irodalmi, közéleti munkásságuk s egymáshoz és az aktuális külföldi törekvésekhez fűződő kapcsolataik megérdemlik az eddiginél sokoldalúbb elemzést. Ennek nyomán talán a magyar irodalom és művelődés története is bizonyos tekintetben saját arculatú áramlatnak fogja tekinteni a reneszánsz alkonyán jelentkező oppozíciós törekvések egy csoportját. Bizonyosan nem volt olyan erős és olyan homogén ez az áramlat, mint néhány nyugat-európai országban, de létezett, és talán joggal nevezhető protestáns ortodoxiánk *későhumanista vallási ellenzékének*.